

ПРОТОПРЕЗВИТЕР ЗАХАРИЈА

Први српски прилози научно-интелектуалној обради и одбрани вере

ДР БОРИСЛАВ ЛОРЕНЦ: ФИЛОЗОФИЈА БУДУЋНОСТИ, БЕОГРАД 1964.

Рад др Борислава Лоренца, дугогодишњег професора нашег Богословског факултета овде у Београду, већ је довољно познат како у нашим богословским круговима, тако исто и у југословенској културној јавности. Овде нам није сада задатак да прикажемо у целини дело проф. Лоренца, већ само, поводом његове педесет годишњице рада и навршавања 85. година живота, осврћемо се на ову његову последњу студију о „филозофији будућности“ и то „после милион година“, што је у ствари и питање религије „после милион година“. Одабрали смо ову студију, јер је она и резиме његовог рада, да бисмо указали на место и значај рада др Б. Лоренца, као и да подвучемо актуелност мисли и садржаја тога рада, од коликог је значаја за савремену интеграцију нашег образовања, наше културе и културног развоја, а што је у ствари и питање саме будућности наше културе. Због тога се сада и осврћемо на ову студију, јер је питање правца развоја хуманизације нашег образовања, културног рада уопште, тема наших дана. Оправдано је да данас, када смо решили низ важних економских проблема у погледу развоја земље, да се све више интересујемо и питањима културе, далеко дубље и свестра-

није, мање једнострано, него што смо до сада, често, били принуђени на то, заузети пажњом материјалне стране нашег живота.

Међутим, значај рада др Лоренца, не бисмо могли да разумемо, као и ову малу студију, која је у ствари само резиме једног дугогодишњег рада на пољу психологије, психологије религије и филозофије, уколико се не осврнемо на време и поднебље у којем се тај рад и појављује у нашем друштву. Јер и поред свог доброг напретка на многим пољима нашег културног рада, ипак је на овом пољу, на којем је др Лоренц провео цео свој животни пут, мало рађено. Проф. Лоренц, нам је скренуо пажњу на подручје религије као на научно поље рада а за које се чак, каткад, и поверовало и да није научно.

Дуг низ година научног рада проф. Лоренца који почиње још пре Првог светског рата у Богословији Св. Саве овде у Београду, у колегијуму угледних тадашњих јавних радника Београда, ректора Стеве Веселиновића, Стевана Мокрањца, Владе Петковића, Николаја Велимировића, и других, а онда се развија, после рата, у оквиру Београдског универзитета, заиста представљају плодне године једног посебног рада. Међутим, његов предмет испитивања као да је

све више у нашој средини губио свој значај и вредност. Али интелектуална храброст проф. Лоренца дала је свој одговор, који је значајан за нас и данас, јер је та храброст још потребнија. Ова врста рада има своје место у интелектуалној историји српског народа на оној развојној линији која се уздизала кроз наш културни подухват напореда са наилазком хуманистичких идеја европског рационализма који је све дубље продирао у наше друштво и све дубље постављао питање научно-интелектуалног оправдања религије, вере у Бога, и, коначно, религиозне наставе по нашим школама у систему образовања.

Та развојна линија има свој корен у оном првом реаговању Доситеја Обрадовића на тешке последице нашег ропства, дугогодишње борбе за поновну политичку самосталност, што се одразило и на стање културе у српском народу. Доситеј Обрадовић, као што добро знамо, усвајајући просветитељске идеје 18 века, реаговао је у исто време, преносећи их код нас, на заблуде тог века, а нарочито на атеизам његовог рационалистичког расположења; али исто тако овај исти српски рационалиста-просветитељ усвајајући присно и срдечно дубоке корене културе свога народа, његову Цркву, реаговао је на низ наноса и непожељности у њеном животу и раду. Када је Доситеј писао о нелогичности неверовања, када је веома строго указивао на заблуде рационализма када је у питању неверовање у Бога, када се при томе толико труди да кроз једну ново основану богословију овде у Београду образује наше богослове савременије, рационалније, у одбрану вере, тим је у нашем српском друштву био положен основ једној развојној линији „научно-интелектуалне“ обраде и одбране религије, вере у Бога, потребе Цркве, потребе религиозног образовања нашег народа, на првом месту српске интелигенције. Може то изгледати као незнатан почетак, каткад у питању колико је и ортодоксан. Али потреба за тим радом била је неопходна, и на жалост није доцније много негована, колико је то било нужно. Истина та се линија није прекидала. Овде онде ми често можемо да нађемо у првим почетцима наше штампе, и раној периодичи, чланке или есеје у којима се указује на потребу савременијег става према догмама Цркве, радио-

налнијег обрађивања хришћанских догмата. Београдски богослови, на пример, покушаће да покрену свој часопис, и у првом броју дискутоваће, *рационалистички*, питање атеизма. Али, та научно-интелектуална обрада вере углавном ће се развијати узпредно, незнатно, уз догматику. Наши богослови који долазе на студије у Русију, обратиће с правом пажњу на првом месту самој догматици. Јер после дугогодишњег ропства, у његовом сиромаштву, изгубићемо скоро све своје богослужбене књиге и тако и сам извор учења о догматима Цркве, бићемо и без катихизиса, а да не говоримо о добрим догматикама. Познат нам је пионирски рад Јована Рајића и тек доста доцније митрополита Михаила на том пољу. Затим, значајније и још научније, Стевана Веселиновића. Јер је заиста било потребно догматски утврдити и образовати наше свештенство и преко њега широке народне масе. У том погледу живели смо као у неком „поразу“, јер смо интимно губили интелигенцију, не сасвим, али углед и интелектуално поштовање Цркве више није било, као што знамо, на оној висини на којој је наша Црква вековима, будући сама пионир и аванграда нашег образовања, одржавала свој положај. Међутим, потреба да преиспитујемо своје религиозно наслеђе била је све актуелнија. Рад на самој догматици није био довољан. Због тога Стеван Веселиновић уз свој рад на догматици негује неколико и апологетичку, а и други наши богослови то исто чине уз обраду других богословских предмета, хришћанске етике, омилитике, историје. Све је то ипак, било недовољно. Истина, сав тај рад био је један значајан корак напред. Стари Београдани још се сећају оних изврсних беседа из Саборне цркве, почетком овог века, које су биле изговаране са жаром и позивом у одбрану слободе наше земље као и саме хришћанске догме која даје и смисао човековој слободи. Тако је настала она позната збирка „Беседа под Гором“. Јављаће се и покушаји кроз наше књижевне часописе, као и црквене, да се кроз саму поезију, као и књижевну критику, укаже такође на суштински значај хришћанске вере баш за развој уметности. Сетимо се „психолошке етике“ монаха Валеријана. Само то је био рад богослова који су с правом кретали у одбрану вере, првенствено, са позиција саме дог-

матике Цркве. Том раду био је неопходан прилог са једне друге тачке или позиције, са чисто научно-интелектуалне позиције, са гледишта, ако можемо тако да кажемо, чистог рационализма. Ми смо га добили баш у раду др Борислава Михаиловића — Лоренца. За нашу Цркву и наше друштво уопште то је био такође један велики дар, необично значајан, то данас тек посебно можемо да разуме-мо; јер уколико смо можда у самој Цркви и поверовали да тој врсти рада и није потребно толико посветити пажње, а што смо нажалост и поверовали, данас сагледамо дубину таквог погрешног става, тамо где се он одржавао или усвојио.

С друге стране ако данас опет живимо у времену када поново интензивније тражимо извештај „универзални и сигуран ослонац за истину, правду и морал, за који би се чврсто могли хватити“, нешто што смо имали, и нешто за шта смо се држали кроз сву нашу историју, и у шта смо коначно онда и посумњали, рад на „научно-интелектуалној обради и одбрани вере проф. Лоренца из психологије и филозофије необично много значи. У потребном кораку ка поновном преиспитивању нашег религиозног наслеђа, од колике је важности за нас то наслеђе данас — и због тога баш када поново осећамо сву неопходност за једним сигурним стандардом са којег би могли да процењујемо вредности које усвајамо, интелектуална обрада вере неопходно је потребна. Јер Црква, ипак, уз сав овој рад да задовољи потребе модерног човека, да обнови смисао и значај хришћанске догме, да је учини поново перспективном за живот модерног друштва, неопходно је да гаји, и то веома много, и рационалне основе вере у Бога. Прилог професора Лоренца нашој Цркви у том погледу је значајан.

Када се враћа у Србију, после студија у Берлину, и почиње прво у Другој београдској гимназији, а онда у Богословији Св. Саве, са предавањима из предмета психологије и историје филозофије, интелектуални живот српског друштва снажно је већ узео један потпуно други правец од оног којим га је вековима наша Црква упућивала. Тај нови ток нашег интелектуалног живота, као што добро знамо, био је већ усечен у нашој интелектуалној историји почетком овог века. Корито за њега се прокопавало у име „нове науке“.

Било је потребно доброг труда, снажне интелектуалне храбрости, и започети рад на једном другом „техничком“ плану развоја наше интелектуалне историје. Било је потребно кренути против тог и таквог тока, али систематски, и исто тако са чисто рационалних основа. И док се вера у прогрес и свемоћ нове науке полако већ почетком овог века успоравала у Европи, нешто што већ прелази и у Америку, усред свег њеног снажног оптимизма и вере у технику, али са већ јасним сазнањем, да то није довољно, и првим разочарењима да наука не може све, дотле у нашем друштву тај талас, међу нашом интелигенцијом, због неразвијености земље, што је била последица дугогодишњег политичког робовања и борбе за слободу, на свој начин био је тек веома снажно прихваћен, и сва нада за излазак из неразвијености у њега положена. Несумњиво да нико није сумњао у све благодати те вере у науку и прогрес. Али да би он заиста имао свој пун хуманизаторски значај било је потребно много других ствари унети у ту веру у науку, али и нечег што се могло само оправдати вером а не чистим знањем, да би тек онда, та вера имала свој пун рационални значај, управо да би имала будућност и да не би водила разочарењу. А то се унеколико већ осећало широм Европе као претња усред свег напретка. Трагично то је потврдио прво Први а онда и Други светски рат. Веровало се у здрав разум и он је изневерио.

Важно је ипак да напоменемо овде и то да и поред тога што у нашем друштву, по ослобођењу дела по дела наше земље, наша Црква у току 19 века, никад није успела да у потпуности поврати онај утлед који је имала вековима, што је случај и са Црквом уопште, нарочито што долази до израза у току 18. века, и појачава се у току 19. широм Европе. Али ипак, и за наше грађанско друштво можемо да кажемо да је у току 19. века било доста под утицајем Цркве, и њен пораз није био толико оштар колико је можда био у другим земљама у којима се већ увелико развијала „индустријска револуција“. Тако да је и наше грађанско друштво ипак прихватило Цркву и развијало се у поднебљу „религиозног“ као нечег „социјално пријатног и морално корисног“. Вредности које су се усвајале, ипак су се на неки начин процењивале са „стандарда“ религи-

озности, под којом се развијао и наш „породични живот“, још увек под „патријархалном контролом“ Цркве, а на неки начин једном делу наше интелигенције ипак хришћанска догма и даље је обећавала светлију будућност“, као и вековима када се живело у ропству. Међутим, упркос свега, ми можемо сасвим јасно да говоримо да „дехришћанизација“ нашег друштва почиње сасвим одређено да се развија почетком овог века. Криза ће бити све дубља и поред тога што ће Црква имати изглед сигурности, на пример, између ова два прошла рата, бар са формалне стране. Али та сигурност ће бити под великим знаком питања. Реаговање Цркве је било неопходно. Прилози њеној одбрани су почели да стижу. Реаговало се и доста емотивно; али су дошли и значајни прилози, поново, на пољу догматике, као и историје; али на жалост веома мало и на пољу на којем је требало необично много радити а то је на пољу филозофије. Рад др Борислава Лоренца утолико је још значајнији; јер, ако је у питању један веома смишљен, рационалан план научно-интелектуалне обраде и одбране религије, он га је значајно подузео. Тај подухват кренуо је са оне лествице одакле је било и најнужније кренути — са поља научног испитивања психологије и филозофије религије. То је био један далекосежан поглед у будућност, и изврсно дат правац.

Није случајно први свој рад проф. Лоренц објавио као приказ филозофије значајног хришћанског мислиоца какав је био Блажени Августин. Први систематски мислилац када је у питању психологија религије али и филозофија историје. Ми знамо да је овај велики херој Цркве живео у овом времену када је требало положити основе једном делу света који је улазио у своје „мрачно доба“ под најездом варвара, германских племена, чији суров талас већ је доста ублажио хришћански дух хуманизма, колико толико, али он се већ осетио. Било је међутим потребно нешто више у том погледу. Начин на који је Блажени Августин решио однос „рационалног и ирационалног“ пример је за углед за сву филозофију и модерну психологију религије — док ме не питаш о васкрсењу Христовљем онда разумем тај догађај, а ако ме питаш онда га не разумем; писао је Блажени Августин у својим исповестима. Али као што видимо у

овом ставу има нечег снажног и рационалног.

Овај однос рационалног и ирационалног остаће нит који ће се провлачити кроз сав научно-филозофски рад нашег филозофа и значајног српског научног радника на пољу психологије у којој ће бити научно оправдана могућност вере, односно њена логичност, или већа логичност веровања него не веровања; нешто, као што знамо, чиме се већ био заинтересовао и Доситеј Обрадовић, када је зажелио да уздигне образовање нашег свештенства како би било у могућности да одговори потреби новог доба, вишег образовања, општерљудског напретка, чије су последње лествице питање *истине*, *добра* и *лепоте*. Када је у питању психологија и религија др Лоренц је пионир код нас научног испитивања њиховог односа.

Када се појавила његова „Психологија“ 1927. год. као потпуно целокупно дело, после низа расправа из ове области, од најугледнијих научних радника тога времена оцењена је са више похвала, да је дело „синтетично“, „нешто што нисмо имали код нас“, или да је „... доказ да смо и ми на пољу психологије и филозофије ушли у фазу самосталног компетентног писања, самосталног и научног...“. Исто тако, када се појавила, годину дана касније, онај већ нама свима толико познат и драг „Преглед историје филозофије“, следовале су оцене да је то један значајан прилог „нашој филозофској литератури“. Тако је и ово дело оцењено у то време, такође, од најистакнутијих научних радника на пољу филозофије у нашем друштву, као солидан прилог нашем интелектуалном развоју. Ово дело, као што знамо, и данас је стандардни приручник за солидан упут у изучавање историје филозофије.

Нови већи радови „Мисао и акција“, „Психологија и филозофија религије“, као и други, само су наставак рада у испитивању психологије и религије. Ова мала студија о „будућности филозофије“ и религије представља неку врсту резимеа погледа на свет нашег филозофа. Ту су у једном јако сажетом, веома концизном, можда би могло да се каже и популарно, али без штете по научност, изнети погледи на основне проблеме друштва, човека, његовог напретка, његове судбине, или оног што као крајње мора да интересује човека,

као биће обдарено свешћу, савешћу или интелектом.

Ова је студија, не велика по свом обиму, још једном да подвучемо, резиме рада на психологији, резиме студије религије, студија на којим је проф. Лоренц провео сав свој живот научног радника. Он и данас ради на том предмету. Ова студија о „будућности филозофије“ јесте научни рад кроз који се потврђује да је свест или мисао то што условљује кретање, појаву материје, или да је дух човека оно што „ламти“, односно да материја може да постоји кроз ослонац на дух, а човекова свест само део „више овести“, оне која коначно условљује појаву света; тако је ова студија резиме његовог испитивања суштине религије за коју се потврђује да је конститутивни део човека, услов његовог развоја и опстанка у достојанству људског бића. Јер је „битна тежња људског духа тежња за сазнањем свега што постоји, каже проф. Лоренц, а што човек не може постићи без „коначног ослонаца на религију“, на признање нечег вишег“ изнад себе, јер је једна од највећих трагедија човека, а што се проверава у свакодневном искуству, непризнавање „нечег вишег“, управо Бога. Овим мислима одпочиње проф. Лоренц своју „критику вере у безгранични прогрес човечанства“.

Нову критику, коју излаже у овом свом последњем делу о будућности филозофије и религије, проф. Лоренц заснива на чињеници човекове тежње „за сазнањем бескрајне будућности“, а која у основи и није ништа друго до „религиозна тежња за бескрајним, бесмртним животом“. У тој тежњи човеков дух осећа да „он има своје место у целини вечне реалности“, али се пита о томе. Наука нам у том погледу не може помоћи, нешто може на основу опште законитости која влада, и на коју се ослања, али чим је у питању далека будућност, будућност у времену од, на пример, милион година, предвиђања су све мање вероватна. Истина, није само у питању „милион година“, већ оно што је као питање будућности за „хиљаду година“ исто је или сасвим свеједно као и оно за милион, али и низа милиона. То је питање времена, тајна времена. То питање постоји због присуства свести у времену, и проф. Лоренц га разматра у његовом *тројичном јединству САДАШЊОСТ-БУДУЋНОСТ И ПРОШЛОСТ*. Нема сазнања будућности без момен-

та садашњости, као ни сазнања садашњости без прошлости, човек је тим условљен, тако да и ова мала расправа „питање најдаље будућности човечанства на основу његове прошлости“, али испитивање које је садашњост, креће се и код нашег филозофа у „Тројичном оквиру“. А „бол, болест и смрт показују сву збиљу садашњости, тј. стварности“. Како се све то што се мисли о далекој будућности не може проверавати то тај предмет испитивања остаје чисто филозофски проблем. И оно што проф. Лоренц жели да подвуче у том свом покушају филозофије будућности, како сам каже, није ништа друго до покушај да се свет „схвати као целина која има неког смисла, То је у исто време филозофија о Богу“. Бог је за нашег професора и „вечна свест без које нема будућности“. Због тога:

Проблем целе будућности, целог времена, води проблему надвременске, вечне реалности, односно проблему Бога. филозофија будућности је у крајњој линији филозофија религије. У проблему најдаље будућности стичу се стари филозофски проблеми: проблем целине и суштине света, проблем почетка и краја, времена и вечности, нужности и слободе, и проблем граница људског сазнања (науке). Када тражи целину и суштину света филозоф тражи и последњи смисао света. филозофија будућности креће се између двеју крајности, између оптимистичке „филозофије беоумислености“ (тј. ништавности свега што постоји, што је постојало и што ће постојати“.

Ову противуречност проф. Лоренц решава као богослов, налази јој одговор у религији. Јер можда ће, каже проф. Лоренц, после милион година бити неког живог света на земљи, али не и људи, али то опет не значи да неће бити свести, у чему је и значај човека, тј. свести, у свету, у васиони, због чега се „тешко може мислити да је свест нешто случајно, пролазно, за вечни живот безначајно“.

И то је оно што је најважније, и што жели наш професор да нам нагласи, да појава човека у свету, појава самосвести, јесте оно што је најбитније и што се „тешко може објаснити из несвесне материје“, јер је:

Свест увек цела, као и живот, и зато се тешко може замислити постепено постојање свести из делова, из бесциљне мешавине атома. Свесна реалност је највиша, стваралачка реалност. Стваралачки може бити само дух, који се не може лако схватити као производ случаја. Активни, стваралачки дух је пре свега свест о циљевима, а то је управо супротно случајности.

У оквиру свих ових питања ипак оно што је као најважније, што проф. Лоренц наглашава, јесте чињеница несавладљивости смрти. У том погледу се не можемо уздати у науку, шта више наука је ограничена и у низу наших других проблема. На првом месту оно најдубље самосазнање које нам је потребно о животу такође не можемо добити преко науке, већ кроз „живот с другима и за друге, љубав и савест“; нешто што се не може, на пример, љубав или савест, бројно егзактно одређивати. А оно што је суштинско у свему томе јесте да се са појавом „човековог разума“ јавља већ отпочетка „нагон за бескрајним“ а што уствари и није ништа друго до „религиозни нагон који је човека и начинио човеком“. Проф. Лоренц подвлачи „сам човеков разум је религиозни нагон“. Њега се човек никада не може да ослободи, шта више када покушава да буде атеиста он то покушава на религиозној бази, или постаје религиозан баш као атеиста. Религија је према томе нешто конститутивно, јер „све веће знање не значи све виши разум“; а највећи савремени изуми на пољу технике нису унапредили и дух човеков, а што значи да „никад људи неће доживљавати стварност битно другачије него ми, и имати сасвим другачија осећања“, „патње и радости људске увек ће углавном остати исте као и данас, јер ће и људи остати исти“. Остаће увек љубав, али и злоба, завист, мржња, то се може поправљати, али никад одстранити, јер у „суштини ће човек остати увек исти, способан за зло као и за добро“; а ако је прогрес културе донео људима многе добре ствари он им је и донео такође и много зла у свему томе. Остаје, као што је то било у прошлости, тако и за будућност, да највише што човек може да оствари у овоме свету, када је у питању „колико је добар“ или „може ли да буде бољи“, јесте да:

живи и ради за друге, за све, као за самога себе. Чини другима само оно што желиш да они теби чине: у тих десет речи моћи ће бити изражена суштина моралности и после милион година... а што се тиче вере безгранични прогрес ту није ништа друго до прикривена религија којој је основ тежња за бесмртношћу.

Према томе и проф. Лоренц подвлачи да се у науку не можемо много уздати, машине до којих смо преко ње дошли „пре су оситромашиле него обогатиле дух људски“, јер са „напредовањем науке све се показује много сложеније него што се чинило. Тако се живот чини све загонетнији што је његово испитивање више напредовало“. Али, науку не одбацујемо, већ треба да само разумемо да је њен „последњи смисао... религијски смисао“. Само, њеном методологијом не можемо доћи до онога што желимо да сазнамо, јер човек тежи „оствареном свезнању“, али при чему дух људски долази до таквих противуречности да због тога може да се каже да је „појам науке сам у себи противуречан“, јер никад неће бити могућа једна „формула света“ која би обухватила све, и живи свет, и духовни живот човека“. Због тога веровати у науку није ништа друго и по проф. Лоренцу него „прикривена религија“. Због тога ће увек:

изнад науке бити религија која тражи последњи смисао свега људског рада, па и науке. Религија показује да се човек не може позивати само на науку, ако и науку, посматра под видом вечности, тј смртности..

Истина сви би желели да знамо шта све има „на другим небеским телима?“. Проф. Лоренц не верује да игде у Универзитету, на макојем другом месту, планети, звезди ма које галаксије, постоји самосвесни живот човека, живота може тамо да има, али не и човека. Истина, он подвлачи да оно што се може замислити „у другим звездним световима“ јесте само „духовни (самосвесни) живот“. Али због тога нам је увек потребна вера као допуна науке. „Према томе највиши смисао науке би био религијски смисао, тј. вера у вечност духа“. Али, „научног напредовања ка бесмртности нема. Ту ће увек једини пут бити вера у вечност духа“. До тог сазнања, сазнања „величине

тајне света" долази се непосредним доживљајем, „осећањем, веровањем". Ту је тајну открио „својим религиозним нагоном и први самосвесни човек". Јер је „највише сазнање" то које можемо да опишемо као „мистично или религиозно доживљавање целине вечне реалности". Због тога је „најпримитивнији човек" имао нешто више, што је модерни изгубио, али што ће повратити, верује у то и проф. Лоренц. Потребно је само да се чувамо „накарадних престава о томе". Према томе:

Религија је најдубљи израз бића човековог, израз његове битне ограничености, смртности, и зависности од надљудске реалности. Религија није само неко застарело веровање, како се многим чини.

Оно изражава најдубљу тежњу (за бесмртним животом), ако не и највишу мудрост људску.

Према томе, наш филозоф закључује да оно што остаје, и што је вечно, или што је и прво и последње, јесте, *мисао*. Може и нестати човечанство, овакво какво данас постоји, али неће нестати *мисао*, нити се може замислити уништење *мисли*, подвлачи проф. Лоренц и закључак Декарта. Ту је и смисао историје. Јер ако се „не верује у Бога", каже наш филозоф, „мора се веровати у коначно вечно уништење човечанства", јер то је закључак природних наука да предстоји крај света оваквог каквог ми данас опажамо.

Међутим, *мисао* и *логика* ту помишао искључује, јер *мисао* се креће ка најудаљенијој будућности, ка вечности, њој је стално управљена. Она је увек са највишим идеалима, које проф. Лоренц истиче у оквиру једног такође, тројичног јединства: идеал потпуне вечне истине, као прво; затим, идеал савршене, вечне *лепоте*, као друго, идеал савршене *доброте*, као треће. У далекој будућности ови ће идеали уједињавати људе, пре свих других, политичких, социјалних, или националних. Јер „савршено постоји само у мисли. Остаје Бог као идеал савршенства, подвлачи наш професор. Овде се поставља и питање вечности. Јер,

ако би човечанство постојало и милијарде векова, па једном заувек изчезло, то би било ништа према вечности, тј. исто као да није ни постојало. А и то пока-

зује да вечност није време, јер се никаквим — ни најдужим — временом не долази до вечности. Нема напредовања ка вечности. Вечност је вечна реалност, вечно биће, свебиће, а не вечно небиће, вечно ништа. Вечно ништа је бесмислен, сам у себи противуречан појам, јер сваки појам (као предмет мишљења) је нешто. Вечност значи вечно трајање, тј. вечни живот, вечну свест. Отуда су и милијарде милијарди векова ништа према вечности, тј. према вечној свести која је управо вечно трајање.

Овде опет долази до израза онај „пројичан став" проф. Лоренца према времену, јер вечни живот, како он наглашава, не значи само „будућност" већ и прошлост и садашњост. То је целина, јединство целине, а у коју је могуће ући „уколико се одрек немо себе", а то опет значи да „вечни живот има пре свега морални смисао". То се опет постиже кроз пожртвовање, кроз које се човек „уздиже изнад смрти". У том моралном животу, проф. Лоренц, опет, истиче пројично јединство — љубав, доброту, и правичност. Без ових врлина, каже наш филозоф, и „дух највећег научника био би врло сиромашан". То је у ствари „живот за све", несебичан живот. Не вреди само веровати, већ то „веровање остварити", а оно се остварује кроз рад, кроз несебичну љубав. Овде онда долазимо на једну *мисао* проф. Лоренца која је заиста, можемо да кажемо, у нашој филозофској литератури, једна од најлепших, најнаучнијих, рационална, али и пуна вере, у образложењу, интелектом, човекове мисли о бесмртности душе, пред питањем: Каква смисла има тражити уместо највишег могућног живота у садашњости виши живот после смрти? На во питање, које и сам проф. Лоренц поставља, даје такође овај ванредан одговор, кроз ову дијалектичку *мисао*:

Човек чији би живот био испуњен само делатном љубављу, несебичном службом другима, не би ни тражио ништа више. Али чији је живот само несебична љубав? А потпуно савлађивање себичности значило би крај живота, смрт, и немогућно, је као и савлађивање смрти.

Због тога у свему остаје оно што је најбитније — вера. Због тога опет

вера у нешто „надљудско је могућа“, продужава ову изврсну анализу нашег филозофа, јер и сама „целина природе је такорећи изнад природних појава које је сачињавају и несхватљива је из саме природе. У том смислу целина природе је изнад природе или претпоставља нешто изнад природе“. А то је дух, свест, мисао. „Правна целина је само жива целина где су делови одређени целином. И целина природе чини се жива целина, јер не би могла стварати живот, а да га сама нема“. Према томе као последња могућност остаје вера у „вечно постојање духовног живота“. Или, „Вечни живот или вечна смрт — то је питање последњих могућности“.

Човеков живот, налази и проф. Лоренц, према томе није ништа друго до припрема за вечни живот, јер „највиши циљ људског живота није“ у овом (видљивом) свету већ у вечној свести којој човек тежи у вери, у љубави, у савести“, јер је „свест оно што је најдубље у свету“, ако није тако, онда, закључује проф. Лоренц „овет само напредује ка смрти“, јер, да је „свест бесмислено вечно збивање, не би ваљда у њему, у човеку, дошло до свести о смислу света“. Због тога пред „последњим питањем — има Бога — нема Бога“ остаје да се верује, јер ту знање није могуће, већ веровање“. Крајњи циљ је изнад човечанства, несхватљив је из човечјег разума и науке“. Због тога за „религиозног човека није мање вероватно да постоји вечни дух него да је смрт уништење и свега духовног“. Према томе Бог, који је „за многе празна реч“ у тој једној речи „скрива у себи бескрајну тајну света“.

Ово су ванредне мисли једног ауто годишњег научног радника на пољу људског интересовања крајњим питањима човековог живота и рада. Плод су једног научног испитивања човекове природе али и слушања оног унутрашњег гласа у човеку који нам увек саопштава до које границе можемо ићи у интересовању својим интелектом. Због тога у нашим дискусијама о два култура, и у нашем друштву, о односу културе науке технологије и хуманистичких наука, филозофије, књижевности, дело рада проф. Лоренца било би од посебног значаја, јер са позиција на које он указује могуће би било решити питање синтезе између науке и филозофије, или тих двеју култура, технолошко-научних и хуманистичких. То нису питања извесне религи-

озне реформе, наглашеност у циљу социјалне моралности, већ је будућност религије обезбеђена у неопходности решавања метафизичких проблема, решења која при томе сама собом решавају и питање човековог владања и понашања. Тако да рад др Борислава Лоренца, како смо се већ изразили, на интелектуално-научној обради и одбрани вере јесте један ванредан припремни пут, са рационалним оправдањем, неопходности вере, а то значи усвајања и хришћанске догматике. Са своје стране, у оквиру своје интелектуалне скромности, наш професор нас само води по подручју оправдања вере, односно религије, уопште, тако да ми у садашњем полетном индустријском динамизму налазимо са пуно искренности неопходност присуства религиозног васпитања у нашем просветном систему. Из ове мале студије заиста један и високо образован савремени интелектуалац може да лако види сву неопходност религиозне праксе за његов интегритет као личности; док се религиозност углавном данас у нашем друштву највише задржала по нашим селима, где су посете цркви и црквени празници још главни догађаји у животу човека. У том погледу онда лако разумемо проф. Лоренца када каже како нас наука, технологија, духовно осиромашава, и да не мора да значи напредак, јер човек нашег села, можда често и без основне писмености, има потпуније или интегралније сазнање о крајњим питањима живота од оних који се могу похвалити са највишим образовањем.

Проф. Лоренц нам такође каже да је немогуће доћи до једне „формуле света“ којом би га могли објаснити, када је реч о научном истраживању. Али кроз само ово разматрање проф. Лоренца и ми такође осећамо, као и код низа савремених научних радника, социолога, уметника, како се у први план увек пење једна одређеност, као методолошки основ испитивања и на који се ослањају — она је редовно *тројчиног карактера*. Тако се и код проф. Лоренца појављује, као основно у његовом разматрању тајне света, тајне појаве живота, питање његовог краја али и почетка, питање времена — такође *тројчино*, и то баш самог времена као основног појма одакле мора да се крене у разматрање и саме појаве *мисли*; појам *тројчиности* код њега јесте у

концепцији времена као „прошлости“, затим „садашњости“ и коначно, као треће, „будућности“. Али ове три компоненте времена укрштају се у појам који превазилази само време, јер време може да значи, што и јесте, бесконачност, али у једној посебној концепцији која превазилази наше поимање, само се ипак може рећи да нема „небића“, то је вечност, а опет то је и вечна реалност у којој и нема „прошлости, садашњости и будућности“. Али да би разумели то „вечно трајање“ проф. Лоренц нас уводи у њега кроз категорије нашег опраниченог разумевања реалности у којој се крећемо и која је доступна нашем опажању. Ова „противуречност“ у погледу времена да значи „бевременост“, при чему се дакле и негира сам појам времена, као прошлости, садашњости и будућности, јесте она противуречност, само као наговештај, која се изражава у концепцији Св. Тројице у којој се наглашава и вечно рађање Другог Лица и вечно исхођење Трећег Лица из Првог Бога Оца; јер, као што знамо *рађање* и *исхођење* као речи означавају почетак, али реч „вечно“ то негира.

Исто тако, видели смо да се у овој анализи појављују и други „тројчини моменти“, у моралном погледу, то су: истина, доброта и лепота; као и други тројчини ступњеви, о којим је већ било речи. Тако да у свему и овде видимо да научни радник не може да избегне ову основну тројичну стварност света, њену реалност постојања која се као наговештај, као реплика, као један, често и далеки подсећај, увек појављује када желимо да приђемо или продремо у дубине реалности, да разумемо крајњи основ свега. Али разум до ње не може да дође, тј. наука. То је ствар Откривања. То се потврђује и у раду проф. Лоренца.

Међутим структура нашег мишљења је таква да она у сваком свом ставу избације „Тројични облик“ мишљења без обзира колико ми усвајали догму о Св. Тројици, или је не усвајали уопште.

Проф. Лоренц има дубоко разумевање у том погледу за саму нашу Српску православну цркву. То је изразио у једном свом малом чланку који је објавио у Гласнику, служб. органу наше Цркве 1946. год. приликом прославе „шестостогодишњице“ оснивања наше Патријаршије под насловом „Дух светосавља и оснивање Патријаршије“. Овде је подвукао

колика је заслуга Св. Саве да је „православна вера доведена у најприснију везу с целокупним народним друштвеним и државним животом“ кроз који се „православље“, као „светосавље“ манифестује као „институтивни пут, тј. пут чистог срца, ... средство реално-мистичког општења... између Бога и људи као и самих људи... као дух слободе и унутрашњег јединства... јер Царство Божије не долази видљивим путевима већ тајанственим препорођајем унутрашњег човека“; тако да уколико разматрамо историјски и психолошки побуде цара Душана за оснивање Патријаршије наћи ћемо их у делу Св. Саве који је „духовно припремио оснивање Патријаршије“.

Ову непосредност православне религиозности своје Цркве др Борислав Лоренц је на првом месту осетио у свом дому у Ваљеву, у кући свога оца лекара др Лоренца и мајке која је по рођењу била Ваљевка. У таквом дому, у којем је имао могућност да у најранијем детињству буде у најближем контакту са пацијентима свога оца, који су били земљорадници из околине Ваљева, и преко њих можда најпотпуније осети сав значај светосавља као ништа друго до дух Православне цркве која им је била ослонац и у данима болова и данима радости. Али у тој непосредности вере, без интелектуалног живота, наравно, ни наше српско друштво није могло да остане. Почела је бржа урбанизација наших градова, могућност вишег образовања, и наша индустријска револуција. Као што се то десило са другим земљама у току њихове индустријске револуције, тако и код нас, цркве се нису тако брзо подизале да „иду у корак“ са општим развојем градова, а што је имало и последицу на религиозно васпитање нашег грађанског друштва. Уз то и богословско образовање нашег свештенства било је уже, догматско, без оне исто тако потребне научно-интелектуално образованости, спремне за одбрану догмата Цркве, са чисто рационалне позиције — да је веровање рационалније од неверовања. У том погледу прилог др Борислава Лоренца нашој Цркви је од посебног значаја, и не само за нас већ и целу нашу југословенску културу и религиозно образовање чланова свих вероисповести, јер се овде брани религија на првом месту као неопходан конститутивни фактор човековог живота. Шта више ова мала студија,

резиме његовог става у питању религије, преведена на ма који други језик била би од истог значаја, једна мала концизна студија, студија „У ораховој љусци“, необично вешто сажета, која се лако чита и разуме, упућена и најобразованијем али и оном који нема времена за високе интелектуалне проблеме исто тако, а заинтересован за будућност филозофије преко чега се упознаје са чињеницом неопходности религије, односно њеном будућношћу, пошто се тек кроз њу разуме оно са чим се данас највише поносимо — резултати природних наука, или омишао рада на науци уопште, али и наша социјална реформација, рад на хуманистичкој тежњи усавршавања наших

социјалних установа и решавања социјалних задатака.

Ове године проф. Др Борислав Лоренц прославља 85 година свога живота, и педесет година свога научног рада. Оваквим научним радницима сви религиозни људи наше земље морају бити необично много захвални. Дописни је члан Академије знаности и уметности у Загребу, а цео свој научни рад развијао је у кругу Српске православне цркве, њене највише научне установе. Због тога му ми и дугујемо највишу захвалност. Јер ми богослови морамо имати увек на уму став св. Климента Александријског да је „филозофија припрема, поравњавање пута ка усавршавању у Христу“.

Л И Т Е Р А Т У Р А

За расправу: Омладина и њена Црква

- 1) Richard Kostelanez, **On Contemporary Literature**, New York, 1964, str. 24.
- 2) Јован Скерлић, **Уништење естетике и демократизација уметности**, (Писци и књиге), Београд 1955, стр. 52; др Мидхат Бегих, **Јован Скерлић — Човек и дело**, Београд, 1966, стр. 251.
- 3) Gore Vidal, **Ladders to Heaven**, iz studije »On Contemporary Literature« cit. delo.
- 4) J. Robert Oppenheimer, **The Open Mind**, New York, 1955.
- 5) Lord Annan, **The Disintegration of an Old Culture**, Oxford, 1966.
- 6) Harold A. Durfee, **Reformulation the Question as to the existens of God**, Philosophy and Phenomenological Research, No. 3, 1968, 385—391.
- 7) Th. Merton, **The Pasternak Affairs**, The Thought, Fordham University S.A.D. 1959—1960, str. 490

Л И Т Е Р А Т У Р А

За расправу: Две културе питање треће у светлости истине догме о Св. Тројици

- 10) Peter Burke, **Ideas have a History**, The Listener, London, 1967, str. 189—191; 255—256.
- 11) Alan Arian, **The Role of Ideology in determining behavior**, The Sociological Review, March, 1967, England; str. 45—7.
- 12) Arnold J. Toynbee, **A Study of History**, vol. 12, Oxford, 1964, str. 8ff.
- 13) Ray F. Nichols, **History in Self-governing Culture**, The American Historical Review, January, 1967, Wascington, D. C.
- 14) Talcot Parsons, **Societies**, 1966, New Jersey.
- 15) Luci Mair, **An Introduction to Social Atropology**, Oxford, 1965, str. 185—205.
- 16) Isto.
- 17) Leslie A. White, **The Evolution of Culture**, New York, 1959, str. 6—7.